

על הספקות ועל החומרות בקריאת מגילת אסתר

בעניין רב קראתי את מאמרו המאלף של הרב מ' ברויאר¹. ברצוני להעיר כמה הערות שאינן באות לחלוק על מסקנתו, אלא, אולי, להוסיף כמה פרטים.

הרב ברויאר כתב כי המקור הראשון והיחיד לחזרה על פסוקי המגילה, הוא מנהגו של בעל אמרי אש. על-פי עדותו של תלמידו ר"ש גנצפריד בספרו קסת הסופר "היה נוהג (רבו, בעל אמרי אש) שלאחר שקרא 'להרג' אמר בלחש 'ולהרג'". ועוד ציין הרב ברויאר כי במנהג זה אמר הקורא בלחש את הנוסח האחר, ואילו היום הקורא אומר בקול רם.

נראה כי יש בידינו עדות שהמנהג החל מעט קודם. אנו מוצאים עדות כי כבר בעל החתם סופר נהג כן. כה כתב נכדו ר' שמחה בונם סופר בתשובותיו שבט סופר, או"ח, סוף סימן כז:

"וגם נהג אאמו"ז זצ"ל בבית מדרשו לקרות שני פעמים הפסוקים אשר נתן וכו' להשמיד להרוג ולאבד כי נכתב להרג בלא וי"ו החיבור ובמגילה שלו נכתב בין השיטות וי"ו החיבור וקורין עוד הפעם ולהרוג, וכן בפסוק נקהלו היהודים וכו' ואיש לא עמד לפנייהם תלויה ג"כ בין השיטות ב' לקרות עוד הפעם כל הפסוק בפניהם והכל ע"פ המסורה שנדפס ג"כ בחומשים, ולא צוה לנהוג כן בשאר בתי כנסיות כי לא רצה לשנות ממנהגו של עולם".

מנהגו של החתם סופר בעניין זה נזכר גם בספר חוט המשולש, תרנ"ד, דף לו, ע"א, והביא דבריו בספר ליקוטי מהרי"ח. המנהג נזכר גם בספר מנהגי החתם סופר.

החתם סופר נפטר בשנת ת"ר, ואילו בעל אמרי אש נפטר בשנת תרי"ד. מקובל כי בעל אמרי אש החשיב עצמו כתלמידו של החתם סופר, ולכן יש לראות את שורש המנהג בחתם סופר. הבה נראה מה אנו למדים ממנהגו של החתם סופר, בהשוואה למנהג האמרי אש. אנו רואים כי החתם סופר נהג "לקרות שני פעמים הפסוקים", ולמדנו מכאן שני דברים: האחד, הקריאה נעשתה בקול רם ולא בלחש. ובאמת מנהג בעל האמרי אש לכאורה אינו מובן: מה תועיל הקריאה בלחש, הלוא היא באה להוציא את הרבים! בעל כורחינו עלינו לומר כי זו הייתה חומרה אישית של בעל אמרי אש, והוא עצמו, ככתוב בקסת הסופר, היה הקורא את המגילה. לעומת זאת, החתם סופר, שלא קרא בעצמו את המגילה, נהג כי יקראו פסוקים אלו שוב בקול רם. אמנם כדי שלא ייווצר הרושם שכך יש לעשות, שהרי זו חומרה אישית שלו, לא הנהיג כן במקומות אחרים. הדבר השני שלמדנו מכאן, כי החתם סופר הנהיג לחזור על כל הפסוק ולא

1. מ' ברויאר, 'מקראות שיש להם הכרע', מגדים י (שבט תש"ו), עמ' 97-112.

על המלה האחת בלבד. לפי תיאור מנהג בעל אמרי אש, משמע כי חזר רק על המלה האחת, המסופקת.

המעניין הוא כי לפי עדות נכדו, לא ציווה החתם סופר שינהגו כן במקומות אחרים. אגב, פרט זה אינו נזכר בשאר הספרים המביאים את מנהג החתם סופר. ואם תתמה, הכיצד נתפשטה חומרתו של החתם סופר, זו אינה תמיהה כלל וכלל. הגע בעצמך, מי הוא שיראה, או ישמע, שכך נהגו בבית מדרשו ולא יעשה כן. אמנם הוא לא ציווה לעשות כן, אבל הציבור עשה כן ממילא. ברם, מנהגו של האמרי אש היה לומר בלחש, ונראה שלא היה בכוחו לפשוט בציבור. אמנם החומרה של תליית האותיות המסופקות, לא נתקבלה, אף-על-פי שהיא מוזכרת גם בספר קסת הסופר: "ובמגלת הגאון בעל חת"ם סופר שמעתי שהיה כתוב להרג וי"ו תלויה". אגב, מכאן נראה שעל מנהגו של החתם סופר בקריאה לא שמע בעל קסת הסופר, ומשום כך לא הזכירו.

ועתה צא וראה עד היכן הדברים מגיעים. שהרי כדבריו הנכונים של הרב ברויאר, חומרה זו אינה אלא לאשכנזים, ורק לחלק מהם. והנה בספר הלכות ארבע הפרשיות ופורים לאשכנזים ולספרדים, ערך הרב משה הררי, ישיבת מרכז הרב, ירושלים (חסרה שנת דפוס), עמ' קו, אות כה, מובא המנהג הנזכר. בהערה צ כתוב: "וכן אמר לי הגר"מ אליהו שהמנהג אצל הספרדים, וכן עינינו רואות שהמנהג אצל האשכנזים". אך לאור האמור נראה בעיני, כי אין כאן מנהג ספרדי קדום, אלא השפעה מאוחרת.

ואם בחומרות עסקינן, יש לציין לדברי ליקוטי מהרי"ח שכתב: "ועיין בקונטרס לקוטי מנהגים מהרב הגדול ר' סנדר מפרעמיסלא שבמגילת אסתר בפסוק 'להיות כל איש שורר בביתו' (א', כב) צ"ל שורר בשי"ן ימנית שכן איתא במסורה ושכן קרא הגה"ק מבעלו ופרי(שו) מלשון משגיח כמו אשורנו ולא קרוב ועכ"פ יקרא פסוק זה פעמיים פעם אחת כפי המסורה בשי"ן ימנית ופעם אחת בשי"ן שמאלית". לא ברור לאיזה מסורה התכוון הרב באומרו שנמצא בה שי"ן ימנית. לצערי, לא הצלחתי לעיין בספר גופו, ולראות שמא יש בו הסבר נוסף על המצוטט.

ונוסיף על כך האמור בספר נטעי גבריאל לר' גבריאל ציננער, ברוקלין, תשד"ס, עמ' לב: "בפסוק ובמלואות הימים (א', ה) יש נוהגים לקרות הכתיב ובמלואות והקרי ובמלואות", וציין בהערה כי "כן נוהג כ"ק אדמו"ר מפאפא שליט"א". אף מנהג זה לא נתברר טיבו. ותוספת מרובה על כל האמור, הוא המנהג החדש, שעליו שמעתי מידידי הרב שלמה פיק. הוא מסר לי כי בכמה מקומות בעיר בני-ברק חוזרים על הפסוק: "והמן נבעת מלפני המלך והמלכה" (ז', ו). זאת משום שיש ספרים המנקדים נבעת בפתח, ויש המנקדים בקמץ. והרי ניקוד זה הוא משמעותי להבנת העניין, ונמצא שיש לחזור מספק.

אין צורך להאריך בשיבוש שיש במנהג זה. אמנם הניקוד בקמץ נמצא בחלק מן המהדורות של מקראות גדולות, וכן במהדורת קורן. ברם במהדורות אחרות, וכן במהדורות המדויקות הנמצאות בידי כל אדם, כגון מהדורת דותן המבוססת על כ"י לנינגרד, או מהדורת ברויאר המבוססת ברובה על הכתר, הניקוד הוא בפתח. יתר על כן: במהדורת מקראות גדולות עצמה נמצאת הערת המסורה: ב', ללמדנו שהמלה "נבעת" בניקוד פתח נמצאת פעמיים בכל התנ"ך. המקום האחד הוא כאן, והשני בדבה"א, כ"א, ל: "כי נבעת מפני חרב מלאך ה'", ולגביו לא מצאנו חילופים. ולא הייתי צריך להזכיר שיבוש חמור לזה, אלא שיש לפנינו דוגמה דומה ממש

לשיבושים שהזכיר הרב ברויאר. רוצה לומר, מחמת אי בדיקה מדויקת של הנוסח, דבר שאינו קשה כל עיקר, ממצויאים מנהג חדש.

אוסף הערה בעניין דברי הגר"א אודות "תמחה את זכר עמלק". דומה שמן הראוי לציין, כי בספר מעשה רב, אות כח, כתב: "באשרי זכר רב טובך ב' סגלין". לאור זאת עלה בדעתי, כי ניתן ליישב את הסתירה בין המובא במעשה רב אודות מנהג הגר"א בקריאת "זכר" בפרשת זכור (בסגול), לבין עדותו של ר"ח מוולוז'ין (בצירי), שכבר נאמרו בזה כמה יישובים. רוצה לומר, השומע קריאתו ב'אשרי' (בתפילת שחרית) סבר שיש לעשות כן גם בפרשת זכור, ומכאן נולד המנהג בפרשת זכור; ולא כן הוא, על-פי עדות ר' חיים. אבל אין טעם להאריך בעניין שאינו ברור. ולא כתבתי זאת אלא רק כדי להפנות תשומת הלב לכתוב במהדורה החדשה של מעשה רב, הנקראת מעשה רב השלם, ירושלים, תשמ"ז. על מנהגו של הגר"א באמירת 'אשרי' נמצאת נוסחה מכתב-יד כך: "אבל הגר"ח אמר ששמע מפיו הקדוש בפירוש זכר בצירי". וכאן הבן שואל: האם הגר"ח אמר כן על אשרי, או על זכור. האם גם כאן הקישו מנהג הגר"א באשרי על זכור או להיפך. הוא אשר אמרתי, העניין, כנראה, אינו ברור עד תומו, וצא וראה עד היכן נתגלגל הדבר בימינו.

יתר על כן: חלק גדול מבעלי הקריאה האשכנזיים, קוראים כיום בהברה ספרדית. וכאן יש לשאול, מה טעם עליהם לחזור על המלה "זכר", ובקריאה שונה. הרי זו ממש חוכא ואיטלולא. רוצה לומר, הרי הם מבטאים דבר שאינו נכון כל עיקר לפי קריאתם. ולא זו בלבד, אלא הם סותרים עצמם מיניה וביה. לדוגמה, הרי הם קראו "זכור את אשרי" וכו'. האם הבדילו בין הצירי במלה "את", לבין הסגול במלה "אשרי"? האם הבדילו ביניהם במקומות נוספים באותה קריאה? ברור שלא הבדילו, שהרי אין זה מבטאם. אם כן, מה טעם עליהם לבטא באופן משונה וצורם את המלה "זכר". ואכן מצאתי כי הרב משה הררי, בספרו הנזכר לעיל, עמ' כז, הערה מד, כתב כן. אבל דומה שפסק זה אינו ידוע לציבור, ואף הררי כתבו בלשון "נלע"ד", לאמור שלא מצא כן בספרים אחרים. איני יודע מה טעם לא שאל בזה את רבותיו, כפי שנהג במקרים אחרים שנסתפק בהם. אין לנו אלא להצטער על ששאלה זו לא נפתרה על-ידי חכמי הדור. נצרף אפוא שאלה זו לשאר השאלות שהעלה הרב ברויאר, ונייחל לפתרון.

עוד על הקריאה הכפולה של פסוקים במגילת אסתר

במגילת אסתר (תמוז תש"ן), עמ' 113, הערתי כי המנהג לקרוא פעמיים פסוקים מסוימים במגילת אסתר מחמת הספק, נתחדש בימיו של בעל ה"חתם סופר", כפי שנמסר לנו בספרים המתארים את הנהגותיו.

עתה מצאתי עדות נוספת כי נהגו כן כבר במקום אחר, וכנראה בזמן קדום יותר. כוונתי לספר "הצדיק ר' יוסף זונדל מסלאנט ורבותיו", ערוך בידי אליעזר ריבלין, מהדורה חדשה, ירושלים, תשמ"ג. בסימן יד, עמ' מו, אנו קוראים:

"וגם הי' לאדמ"ר הגאון מוהר"ח מוולאזין מגילת שה"ש וועליש והייתה חשובה מאוד בעיניו, ובחומ"פ עיינתי בתוכה לסדר לי הקריאה, מצאתי כתיב שמה רהיטנו בה"א וצ"ל רחיטנו, בחית הכתיב וקרי רהיטנו, שאלתי את פיו והתיר לי לתקנו בחומ"מ. גם מגילת אסתר הייתה כתובה כך, ועיינתי בה כנ"ל ומצאתי שהי' כתוב שם, ואיש לא עמד בפניהם בבית ושאלתיו: הלא המ"ש [=המנחת שי] הכריע שצ"ל בלמד, וגם הריאתיו במ"ש גופא, ואמר לי עד הנה היה מנהגו לקרוא פסוק "אשר נתן" ב' פעמים פעם א' להרג ופעם ב' ולהרג, ומעתה יקראו גם הפסוק "נקהלו" ב' פעמים, פעם א' בפניהם ופעם לפניהם. וזה היה בשנת תקע"ד או תקע"ה".

לכאורה תמוה שר' יוסף זונדל, שהיה בעל הקריאה ועיין במגילה כדי להכין את הקריאה, לא העיר לרבו מאומה אודות הכתיב של "להרג", שאף הוא נגד הכרעתו של בעל מנחת שי. אבל התשובה ברורה: הרי כבר נהגו לקרוא את הפסוק הזה פעמיים, כלומר היה ידוע שיש ספק בכתיבתו של פסוק זה, ולכן נהגו לקרוא פעמיים. לפי דרכנו למדנו, כי המנהג לכפול קריאתו של פסוק ממגילת אסתר, היה כנראה מנהג מקובל במקרה של ספק.

אפשר לכאורה גם לדייק מכאן כי ר' חיים תזר על כל הפסוק ולא רק על המלה המסופקת. אלא שאיני משוכנע אם יש מקום לדייק כל כך בדברי ר' יוסף. צא וראה כי בתחילה כתב שמנהגו של ר' חיים היה לקרוא וכו', ואתה יכול לדייק מפה כי כוונתו לומר שר' חיים בלבד היה עושה כן. אבל אח"כ כתב "ומעתה יקראו וכו'", והלשון מוסבת על כל השומעים. לפיכך נראה שאין לדייק מדברי ר' יוסף דיוקים הלכתיים.

משום כך גם איני יודע אם ניתן לדייק מכאן כי ר' חיים הוא זה אשר חידש שיש לקרוא פסוק פעמיים במקרה של ספק, או שמא היה זה מנהג מקובל בידו מרבותיו.

על כל פנים נמצאנו למדים, כי מנהגו של ר' חיים מוולאזין היה לקרוא פעמיים את הפסוק "אשר נתן", עוד לפני שנת תקע"ד (או תקע"ה), ובאחת השנים האלה נתחדש לו שיש לקרוא פעמיים גם את הפסוק "ואיש לא עמד". לעת עתה זו העדות הקדומה ביותר שמצאתי על קריאת פסוק מסופק פעמיים, ואפשר שהיא מלמדת אותנו כי נהגו כן עוד לפני שנהגו כן בעל חתם סופר. (בעל חתם סופר נפטר בשנת ת"ד, ואין אנו יודעים מתי התחיל לחזור פעמיים על פסוק מן המגילה. העדות על ר"ח מוולאזין תאריכה ידוע ומוגדר.)